

Mütaliə mədəniyyətimiz və ya XIX əsrdə biz nə oxuyurduq?

Cəmilə Səmədova

Səbail rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sisteminin Kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılması şöbəsinin müdiri
E-mail: smedova_cemile@mail.ru

XIX əsr ölkəmizi güclü ictimai-siyasi hadisələrin ağışına atdı. Tariximizdə baş verən hadisələr xalqımızın dünyagörüşünü, həyat tərzini, məişətini, mədəni həyatını dəyişdirdi.

Bu dövrün ən güclü siyasi hadisələri sırasında Azərbaycanın tale-yini həll edən Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinin bağlanması oldu. "Bu tarixi ədalətsizlik nəticəsində vahid xalq bölündü və onların hər biri bir-birindən fərqli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yoluna düşməyə məcbur oldu..." (1, s.55) Rusiyanın milli ucqarlarından birinə çevrilən Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən mənimənilməsi yolunda ilk addımlar atıldı. Ölkədə daxili müharibələrə son qoyuldu, kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı üçün şərait yarandı. Azərbaycan dünyanın ən qabaqcıl neft ölkəsinə çevrilməyə başladı.

Xalq maarifinin inkişafında ilk addımlar atıldı. Ədəbiyyatda yeni ədəbi-bədii təmayullar, janrlar yarandı. "Əkinçi" qəzetinin nəşri ilə milli mətbuatın əsası qoyuldu. Bütün bunlar XIX əsrin azərbaycanlı oxucusunun mütaliəsinə öz təsirini göstərdi və onun ictimai-siyasi, elmi dünyagörüşünün, o cümlədən bədii zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynadı.

"Əkinçi" qəzetinin (1875) nəşri mütaliədə, demək olar ki, yeni bir mərhələnin əsasını qoydu. Böyük bir kitabı, elmi monoqrafiyanı əvəz edən "Əkinçi" "xalqın qəzet oxumağa adət etməsi" nə nail olmağa çalışırdı və ilk nömrəsində yazırdı: "biz "Əkinçi" qəzetini çap etdirməyi başlamışıq və bizim tək də bir yuxudan oyananlarımıza ümid olmuşuq ki, xalq qəzet oxuyub ondan mənfəətbərdar olmağa və dünya işlərindən xəbərdar olmağa səy edəcəklər". ("Əkinçi", 1 yanvar, 1876, №12.) (3, s.92)

Qəzetin nəşri – Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox demokratik və elmi ideyaların qarçılarından olan Həsən bəy Zərdabi Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Gorani, Ələkbər Heydəri kimi dövrün bir çox maarifpərvər və görkəmli ziyalıların öz ətrafına toplaya bilmişdi. Qəzetdə siyasət və iqtisadiyyat, sosiologiya, fəlsəfə və ədəbi tənqid, biologiya və nəbatat haqqında maraqlı məqalələr nəşr olunurdu. Yoxsul kəndlinin təsərrüfat dərdləri

–torpaq, su, becərmə, məhsuldarlıq, istehsal aləti, heyvandarlıq, ipəkçilik kimi məsələlər "Əkinçi"nin başlıca mövzusu idi. "Əkinçi" səhifələrinin böyük bir qisminə bilavasitə yeni tipli mədəniyyət yaradılması məsələləri – bədii ədəbiyyat, incəsənət, dil, pedaqogika, dərslik, tərcümə, kitab nəşri, kitabxana və s. haqqında müxtəlif publisistik yazılar çap edilirdi. "Xalqın mədəni səviyyəsini yüksəltmək, onu maarifləndirmək, asudə vaxtlarını məzmunlu etmək məqsədilə "Əkinçi" konkret, real təklif və tövsiyələr verirdi. Qəzet yazırdı ki, məsələn, Bakıda klub açıb qiraət üçün kitab və qəzetlər gətirtmək, maraqlananlar üçün şatranç və nərd alıb qoymaq lazımdır: "millət qeyrəti çəkən qardaşlar" Azərbaycan dilində elmi kitablar hazırlayıb çap etmək məqsədilə xüsusi bir cəmiyyət düzəltməlidirlər, özü də gərək bu kitabları onlar "xalqa müftə, ya bir az qiymətə paylasınlar ki, bizim məktəbxanalarda şair kitablarının əvəzində ol kitablar oxunsun". (3, s.14)

Bütün bunlardan əlavə, oxucuları mütaliyə həvəsləndirmək məqsədilə "Əkinçi" səhifələrində dünyanın məşhur kitabxanaları haqqında yazılar dərc edilir, Avropada qəzetə böyük maraq olduğu, bəzi ölkələrdə yüzlərcə qəzet çıxdığı statistik rəqəmlərlə göstərilirdi.

"Əkinçi" öz fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə", 1879), "Kəşkül" (1884) kimi ədəbi-siyasi xarakterli dövrü nəşrlər çap olunmağa başladı ki, oxuculara xidmətində bu mətbuat orqanlarının rolundan danışmamaq mümkün deyil. Məsələn, "Kəşkül"də xalqı savadlandırmaq, təhsilin faydasını işıqlandırmaq, elmin, texnikanın inkişafının cəmiyyətin həyatında rolunu göstərmək məqsədilə müxtəlif məqalələr, Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən ədəbi-bədii parçalar, rus və Qərbi Avropa klassiklərinin əsərlərindən Azərbaycan dilinə tərcümələr çap edilirdi. "Qəzetin birinci nömrəsində bədii ədəbiyyat nümunəsi kimi A.Bakıxanovun "Təhzi-bül-əxlaq" əsəri dərc edilmişdi. Sonralar "Kəşkül" M.F.Axundzadənin özü tərəfindən qələmə alınmış tərcüməyi-halını, M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının bəzi parçalarının rus dilinə tərcüməsini vermiş, Seyid Əzimin vəfatı, əsərlərinin taleyi haqqında xüsusi məqalə ilə çıxış etmişdi". (8, s.53)

Azərbaycanda kitab çapının sürətlə genişlənməsi oxuculara müxtəlif janrlarda təqdim olunan kitabların sayını artırdı. XIX əsrin 50-ci illərində Bakıda 3, Şamaxıda 2 mətbəə işləyirdisə, 1884-cü ildə Bakı quberniyasında artıq 5 mətbəə və 1 litoqrafiya, Yelizavetpol quberniyasında isə 3 mətbəə var idi". (6, s.35)

Kitablar aşağıdakı elm sahələrinə görə nəşr olunurdu:

1. Hüquqi ədəbiyyat. Məsələn, "Boyaq əkmək qanunları" (1841), "Qanuni-qərarad" (1870), "Qəraradnamə" (1879), "Zaqafqaziya yerləri sulamaq üçün sülardan mənəfat götürmək haqqında qərar" (1892) və s.;

2. Dərslilər və dərs vəsaitləri. Məsələn, M.Ş.Vazeh: "Hikmətlər və nəsihətlər: Müntəxabat" (1855), İ.Rodinov: "Tatar əlifbası" (1856),

4. İctimai-siyasi məsələlər. Məsələn, Mahmud Əfəndizadə və Firudin bəy Köçərli: "Tarixi müqəddəs" (1899) və s.

İqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, folklorla bağlı kitablar da saylarının az olmalarına baxmayaraq, nəşr olunmaqda idi. XIX əsrdə Bakıda Əbdülqədir Mahmud Əfəndizadənin 1891-ci ildə "Risaleyi-müntəbaxüş-şəriyyə", Əbdüsaləm Axundzadənin 1893-cü ildə ikihissəli "Tarixi-müqəddəsi-ənbiya" və digər müəlliflərin dini məsələləri əhatə edən əsərləri nəşr olundu.

Bütün bunlar oxucuların mütaliə dairəsinə bədii ədəbiyyatla yanaşı, müxtəlif elm sahələrinə dair ədəbiyyatın daxil olmasına kömək etdi.

Bu dövrdə mütaliə edilən kitabların sırasında Abbasqulu ağa

Azərbaycanda maarifçilik ideologiyasının tərəfdarları Qərbi, xüsusilə də fransız maarifçiliyini azadlıq və mədəniyyət mərkəzi kimi görür, Avropa mədəniyyətinə yiyələnməyi vacib sayırdılar. "... Azərbaycan ədəbi-bədii mühitinə fransız maarifçilərinin ideyalarının təsiri yeni keyfiyyət kəsb edərək, bədii mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesində mühüm amilə çevrildi". (4, s.12) A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, İ.Qutqaşın kimi ziyalı və maarifpərvərlərimizin yaradıcılığı bu maarifçi ideoloqların təsiri altında formalaşır, inkişaf edirdi. Fransız maarifçilərinin ideyalarının M.F.Axundzadənin, A.Bakıxanovun, İ.Qutqaşının yaradıcılığına böyük təsiri var idi.

Azərbaycanda rus mədəniyyətinə, ədəbiyyatına meyillik getdikcə güclənirdi. A.S.Qriboyedov, V.K.Küxəlbeker, A.A.Bestujev-Marlinski, A.İ.Odoyevski kimi ədiblər A.A.Bakıxanovun yaxın dostları idilər. "Humanist ideyalarla zəngin olan XIX əsr rus klassik ədəbiyyatı Azərbaycan ziyalılarının mədəni inkişafında, bədii yaradıcılıq təfəkkürünün dövrün müasirlik elementləri ilə zənginləşməsində mühüm rol oynayırdı. Bizim yaradıcı ziyalılar, yazıçı və sənətkarlar ilk növbədə rus dili, daha sonralar isə Qərb dilləri vasitəsilə Avropa elm və mədəniyyətinin ayrı-ayrı nümunələrinə, o dövrün müasir nailiyyətlərinə dərin bələd olurlar və yeni inkişaf səviyyəsinə qovuşurdular". (3, s.17)

XIX əsrdə Azərbaycan oxucusu ilk dəfə F.Şiller, V.Hüqo, İ.A.Krlov, İ.S.Turgenev, N.A.Nekrasov, Mariano Xose de Larra, D.Didro, A.N.Ostrovski kimi müxtəlif xalqlara mənsub yazıçıların əsərləri ilə tanış olurdu. Puşkin, Qoqol, Gertsen, Belinski kimi rus ədiblərinin yaradıcılığı ilə tanışlıq başlandı. Məsələn, dövrün tanınmış ziyalılarından Məmmədhasən Əfəndiyev A.S.Puşkinin "Dubrovski" povestini, Əhməd bəy Cavanşir M.Y.Lermontovun "Mtsiri" poemasını, Rəşid bəy Əfəndiyev və Xan Qaradaği İ.A.Krlovun bir sıra təmsillərini, Sultan Məcid Qənzadə L.N.Tolstoyun "Əvvəlcü şərbəçi" komediyasını, Firudin bəy Köçərli M.Y.Lermontovun "Üç xurma ağacı" və M.Y.Koltsovon "Kişi, niyə yatıbsan?" əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirmişdilər.

Kiçikyaşlı oxucular da müxtəlif mərhələlərdə yaranan bədii nümunələrlə yanaşı, yeni ədəbi əsərlərlə də tanış olurdular. "XIX əsrin dördüncü onilliyinə qədər Azərbaycanda yalnız molla məktəbləri və mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Bu təhsil yerlərində ilk dəfə "Çərəkə" öyrədilir, bundan sonra "Qurani-Kərim" oxunur, təhsilin son mərhələsində isə əsasən fars dilində yazılmış klassik ədəbiyyat nümunələrinə və digər populyar əsərlərə (S.Şirazin "Bustan", "Gülüstən" və sair) yer verilir". (5, s.435) N.Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi", M.Əvhədinin "Cami-Cəm", A.Ərdəbilinin "Fərhadnamə", Ə.Təbrizinin "Meh və Müştəri", M.Füzulinin "Leyli və Məcnun"u və digər epik-lirik əsərlər yeni nəslin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində, bədii estetik zövqün formalaşmasında əsaslı rol oynayırdı. Bu dövrdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən əsas və aparıcı istiqaməti uşaq poeziyası idi.

Hələ XIX əsrin 80-ci illərində və daha əvvəllər Azərbaycanda poeziya nümunələrinin nəslə tərcüməsinə təsadüf olunurdu. "Vətən dili" dərslisində işıq üzü görmüş "Qurd və durna", "Qurd və quzu" kimi təmsilləri belə tərcümələrə nümunə göstərmək olar. Oxucular məktəb dərsliləri vasitəsilə Firudin bəy Köçərli və Rəşid bəy Əfəndiyevin tərcüməsində A.S.Puşkinin "Baliqçı və baliq haqqında

nağıl"ından parçalar, İ.A.Krlovun "Tülkü və üzüm", "Ayı və meymun", "Qurd və pişik" və digər təmsillərlə tanış olmuşdular.

"Vətən dili", C.Vəlibəyovun "Qüdrəti-xuda", F.Köçərli A.S.Puşkindən tərcümə etdiyi "Torçu və qızıl baliq", "Təlimati-Sokrat", Ə.Goraninin "Qocalıqda yorğalıq", A.Zöhrabzadənin F.Köçərli ilə birlikdə tərtib etdiyi "Təlimi-lisani-türki", Molla Hüseyn Qayıbovun "Nümuneyi-ləhceyi-Azərbaycan" və s. əsərlər uşaqların mütaliəsinə köməklik göstərirdi. Beləliklə, "yeni mündəricatlı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı ilk növbədə xalqın zəngin söz sənəti, klassik Şərq şeirinin nəsihətəməz motivlərindən qidalanır, rus və Qərb ədəbiyyatından edilən tərcümələr vasitəsilə zənginləşirdi". (2, s.7)

XIX əsrin 80-90-cı illərində Bakıda rus dilində çap olunan "Kaspi", "Bakinskoe izvestiya", "Baku" və digər qəzet və jurnalların səhifələrində Azərbaycan və dünya ədəbiyyatından rus dilinə tərcümələr dərc olunurdu. Eyni zamanda, dövrü mətbuat səhifələrində kitablar haqqında rəylər də öz əksini tapırdı. Məsələn, "Kaspi" qəzetində "Bibliografik qeyd" başlıqlı yazılarda yeni nəşrlər, məqalələr haqqında məlumat verilir, onların oxucu qrupları müəyyən edilirdi. Qəzetin 1881-ci ildə çıxan 6-cı nömrəsində Filipov soyadlı müəllifin "Xəzər dənizinin səviyyəsinin müəyyən edilməsi haqqında" məqaləsinə rəy bildirilirdi. Məqalənin həm coğrafi, həm də etnoqrafik baxımdan Xəzər dənizinin və dəniztrafi rayonların öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyəti var idi.

Rusdilli mətbuat vasitəsilə oxucular XIX əsrdə yazıb-yaradan və Vaqif ədəbi məktəbinin davam etdirən qadın şairələrimizin, məsələn, Fatma xanım Kəminə, Ağa Bəyiməğa, Fatma Bikə, Xurşidbanu Natəvan, Aşıq Pəri kimi istedadlı qələm sahiblərinin ədəbi irsindən verilən nümunələrlə də tanış olurdular.

Oxucuların mütaliəsində şəxsi və ictimai kitabxanalar da yaxından iştirak edirdi. Bu əsrdə "Azərbaycan elm və mədəniyyətinin yetişdirdiyi bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin çox zəngin şəxsi kitabxanaları olmuşdu. Həmin mütəfəkkirlərin şəxsi kitabxanaları nəinki ölkəmizdə, həmçinin Şərq ölkələrində və Rusiyada da məlum idi". (7, s.282) Məsələn, Abbasqulu ağa Bakıxanovun zəngin kitabxanası var idi. "Kitabxanada Qasım Ənvərinin, Saib Təbrizinin, Əlişir Nəvainin, Hafizin, İsgəndər bəy Münşinin, Əttarın, Babinin... əsərləri, Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si və digər qiymətli əlyazmaları toplanmışdı". (9, s.31)

M.F.Axundzadənin şəxsi kitab fondunda yazdığı və nəşr etdiyi şeirlər, dram əsərləri, hekayə və fəlsəfi əsərləri, ədəbi-tənqidi məqalələri ilə yanaşı, "Azərbaycan dilində "Kitab-Əbdülcədiddin" (1827), Naxçıvaninin "Kitabi-Səhabəddümü", "Rövzətül-Əhvab" (1871), "Siyərin Nəbəvi", "Məcmueyi-Vaqif və sair müasirin" (1852), rus dilində N.V.Qoqolun, N.A.Dobrolyubovun, Q.T.Boklun, Ç.Darvinin, fars dilində Qazazinin, Ənvərinin, Sədinin, İbn Haldunun, Firdovsinin, Hafizin, Ruminin əsərlərinə (9, s.34) rast gəlinirdi.

Professor A.Xələfovun sözləri ilə desək, "XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda kitabxana işi bilavasitə məktəb, mədrəsə şəbəkələri ilə bağlı olmuşdur. Bu dövrdə ölkəmizdə ictimai kitabxanalar yox dərəcəsinə idi. Mövcud kitabxanalar isə məktəblərin yanında fəaliyyət göstərirdi". (7, s.273) Məktəb kitabxanalarının fondunda həm dini, həm də dünyəvi ədəbiyyat, tədris edilən fənlərə dair

"Qiraət kitabı" (rus və Azərbaycan dillərində) (1863), A.O.Çernyayevski: "Vətən dili" (1881), A.O.Çernyayevski və S.A.Vəlibəyov: "Vətən dili" (Azərbaycan türkcəsində qiraət, inşa və imla yazmaq üçün kitabça) (1888), S.A.Vəlibəyov: "Xəzinəyi-əxbar" (Tərix, coğrafiya, ədəbiyyat, adlar lüğəti) (1891), Talıbov Əbdürrəhim Təbrizi: "Kitabi-fizik və hikməti təbiyyə" (1893), R.Əfəndizadə: "Uşaq bağçası" (1898) və s.;

3. Dilçilik. Məsələn, A.A.Bakıxanov: "Qanuni-Qüdsi" (1831), Mirzə Kazımbəy: "Türk-tatar dilinin qrammatikası" (1839), Axund Məhəmmədkazım Təbrizi: "Kitabi-sərfimiri" (1868), Axundov Mirzə Məhəmməd: "Sərfi-türki" (1896), Nəriman Nərimanov: "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsar sərf-nəhvi" (1899) və s.;

Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm", "Kitabi-nəsihət", "Riyazül-Qüds", İsmayıl bəy Qutqaşınlının "Rəşid bəy və Səadət xanım" adlı povesti, Mirzə Fətəli Axundzadənin "Hekayəti Molla İbrahim-Xəlil Kimyagər", "Hekayəti Müsyö Jordan", "Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran", "Hekayəti-Xırsi-Quldurbasan", "Sərgüzəşti Mərdi-Xəsis" ("Hacı Qara"), "Mürəfiə vəkillərinin hekayəti" adlı komediyaları, "Aldanmış kəvəkib" povesti, "Kəmalüddövlə məktubları" fəlsəfi traktatı və digər məqalələri xüsusi yer tuturdu.

İctimai-siyasi həyatda baş verən hadisələr, Azərbaycan ədəbiyyatında qərbçilik meyillərinin yaranması XIX əsrin birinci yarısında maarifçi realist ədəbiyyatın ilk təməl daşlarını qoydu.

ədəbiyyat geniş yer tuturdu. "1853-cü ildə Şəki qəzasında 153, 1859-cu ildə 168 məktəb və mədrəsə vardı. 1858-ci ildə Şamaxı quberniyasında 4700 şagirdin təhsil aldığı 299 məktəb və mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir". (7, s.274) Bu təhsil müəssisələri öz dövrü üçün zəngin kitab fondunun mövcud olduğunu və oxuculara zəruri xidmətin göstərildiyini sübut edirdi.

XIX əsrin II yarısında Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şuşa, Quba, Salyan, Lənkəran və Naxçıvan kimi şəhərlərdə xalq üçün kitabxanalar açılmağa başlandı. Kitabxanaya gələnlərin sırasında müəllim və şagirdlərlə yanaşı, Bakının neft mədənlərinə işləmək üçün üz tutan, regionların sənaye müəssisələrində çalışan və az-çox savadlı işçilər, dövlət idarələrində çalışan məmurlar da çoxluq təşkil etməyə başladılar. Bununla əlaqədar kitabxanaların fondlarında yeni ədəbiyyata tələbat artdı və komplektləşdirmə daha universal xarakter aldı.

XIX əsrin sonlarında Bakının neft rayonlarında təsis olunan Qaraşəhər kitabxana-qiraətxanası (1895), Bibiheybat kitabxanası (1898) oxucuların zəruri ədəbiyyatla təminatına kömək edirdi.

XIX əsrin II yarısında Rusiyanın sürətlə kapitalist inkişaf yoluna çıxması, yeni bir sinfin – fəhlə sinfinin meydana gəlməsi yeni oxucu qrupunun yaranmasına, ictimai-siyasi və elmi istiqamətli ədəbiyyatın nəşrinin artmasına gətirib çıxardı. Bu oxucu qrupunun özünəməxsus marağı var idi. Neft mədənlərində, sənaye emalatxanaları və müəssisələrində çalışanların maariflənməsi, asudə vaxtlarının təşkili kitabxanaların üzərinə düşürdü ki, bu işdə düzgün seçilmiş kitab mühüm rol oynayır. Məhz bu dövrdə Bakı şəhərində mədəni-maarif müəssisələrinin, o cümlədən xalq kitabxana-qiraətxanalarının təşkilinə başlanmışdır.

XIX əsrin axırlarında Azərbaycanda kitabxana işi tarixində mühüm hadisə baş verdi. Böyük ədib və ictimai-siyasi xadim Nəriman Nərimanov tərəfindən 1894-cü ildə Bakıda ilk ümumi açıq milli

Azərbaycan kitabxana-qiraətxanasının əsası qoyuldu. Qiraətxanaya qəzet və jurnallar yazılır, kitablar toplanırdı. "O zaman Azərbaycanda qəzet və kitab olduqca az nəşr olunurdu. Buna görə də yeni açılmış qiraətxanaya lazımı qəzet, jurnal və kitabları başqa ölkələrdən almaq lazım gəlirdi. N.Nərimanov bu məqsədlə Misir, Bolqarıstan, Türkiyə, İran və başqa ölkələrin nəşriyyatları ilə əlaqə yaratmalı olmuşdu". (9, s.45)

XIX əsrdə Azərbaycanda kitabxanaların təşkili və onun şəbəkəsinin genişlənməsi oxucu kütlələrinin sayını artırırdı. Onların sırasında məmurlar, kəndlilər, tacirlər, din xadimləri də xüsusi yer tuturdu. Məsələn, 1890-cı ildə bütün məktəb kitabxanaları Mixaylovski şəhər məktəbinin yanında vahid kitabxana şəklində birləşdirildi. 1897-ci ildə kitabxana Bakı şəhər Bələdiyyə İdarəsinə verildi və xalq məktəblərinin müəllim və şagirdləri ilə yanaşı, Bələdiyyə İdarəsinin qulluqçularına da xidmətə başladı. Bu kateqoriyadan oxucuların əsas xüsusiyyətləri şəxsi təhsil və vaxtlarını keçirmək üçün kitaba müraciət etmələri idi.

Beləliklə, azərbaycanlı oxucunun mütaliəsi XIX əsrdə bu yolla yeni bir səviyyədə formalaşmağa başladı. XIX əsrin Azərbaycan oxucusunun mütaliə dairəsi dövrün qarşıya qoyduğu tələblərə, ictimai maraqlarına görə dəyişərək zənginləşdi. Tarixin, cəmiyyətin tələblərinə uyğun mütaliə prosesinə bədii, elmi ədəbiyyat, uşaq ədəbiyyatı daha geniş şəkildə daxil oldu. Kitablar onun mənəvi keyfiyyətlərinin, ictimai həyata dair təsəvvürlərinin formalaşmasında böyük rol oynadı. Kitab artıq keçmişin qaranlıq zülmətindən çıxmağa çalışan azərbaycanlıların yolunda yaşıl işığa, mütaliə işə gündəlik həyat tərzinə çevrilməyə başladı. Müxtəlif janr və üslublarda nəşr edilən kitablar, dövrü mətbuat nümunələri müxtəlif sosial təbəqələrdən olan insanların mütaliə zövqünü müəyyənləşdirdi.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi. C.IV. (XIX əsr). Bakı: Elm, 2007, 504 s.
2. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. C.I. Bakı: "Öndər" nəşriyyatı, 2005, 248 s.
3. Əkinçi. 1875-1877/ Transliterasiya və tərtib edən: T.Həsənzadə. Bakı: "Avrasiya Press", 2005, 496 səh.
4. Əliyeva Z.S. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ədəbi-nəzəri fikir və fransız maarifçiliyi: Avtoreferat. Bakı, 2011, 54 s.
5. Əsgərli F.F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2009, 435 s.
6. Həsənov H.B. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. Bakı: Azər nəşr, 254 s.
7. Xələfov A.A. Kitabxanaşünaslığın tarixi və metodologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2014, 552 s.
8. Məmmədov X.Q. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı: Xüsusi kurs. Bakı: API, 1978, 111 s.
9. Tağıyev H.N. Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi. Bakı: Azər nəşr, 1961, 114 s.

Резюме

В статье дается информация об азербайджанской культуре чтения XIX века и обсуждается пути ее формирования.

Ключевые слова: Азербайджан, XIX век, Азербайджан, культура чтения, художественная литература, научная литература, детская литература, переводческая литература, периодическая печать.

Summary

In the article, the nineteenth century is devoted to the knowledge of the Azerbaijani culture and discusses its formation.

Key words: Azerbaijan, XIX centuries, Azerbaijan, culture, ethnographic literature, scientific literature, children's literature, translation literature, periodicals.